

ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ

В. В. ПОХИЛЮК, кандидат економічних наук, доцент;
К. С. ДЗЕВЕРІНА, кандидат економічних наук, доцент;
В. В. СТЕЦЕНКО, кандидат економічних наук, доцент
(Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»)

Анотація. Метою статті є розкриття наукових засад життєздатності тіньової економіки в умовах сучасної інституційної трансформації господарського механізму. **Методика дослідження.** Вирішення поставлених у статті завдань здійснено за допомогою таких методів дослідження: аналізу та синтезу, систематизації та узагальнення. **Результати.** В умовах невизначеності реформ, що відбуваються в економіці України та ряду постсоціалістичних країн, значного зростання досягла тіньова економіка. Навіть в умовах критики та поширення економічних загроз від діяльності цього «сектора» економіки, він продовжує зміцнюватися та поширюватися в усіх галузях виробництва та сфери послуг. У наукових працях тіньова економіка отримала такі нові напрями дослідження, як «друга» тіньова економіка, «сіра» й «чорна» тіньова економіка, виокремлення «білого» сектора економіки. **Практична значущість результатів дослідження.** Авторами встановлено, що питання легалізації тіньової економіки необхідно вирішувати з усунення коріння її розвитку, з урахуванням видів економічної діяльності, що здійснюють руйнівну дію на економіку країни.

Ключові слова: тіньова економіка, економічний механізм, трансформаційна економіка, інститути, інституціоналізм, підпільна економіка, неформальний сектор економіки, витрати доступу, тіньові доходи, патерналізм.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. В умовах сучасних радикальних трансформаційних процесів однією із значних загроз національній економічній безпеці є зростання тіньової економіки. Протягом останніх трьох років (2014–2016 рр.) вона досягла майже половини всієї економічної діяльності країни, завдяки чому економіка України зазнала значних втрат, спостерігалось падіння рівня економічної безпеки.

На всьому постсоціалістичному просторі Україна й Росія поділяють четверте та п'яте місце в «рейтингу» тіньової економіки. Варто зауважити, що тіньова економіка зародилася та зростала ще в попередньому столітті, але розміри її були порівняно незначними. Дослідження показали, що основними причинами, які спонукають до зростання тіньової економіки, є, перш за все, великий податковий тягар на

бізнес, офіційно відсутні засоби для існування людини, рекет і корупція, труднощі в офіційній реєстрації підприємств. Та найбільш вагомою причиною зростання тіньової економіки, на наш погляд, є нелегальний ринок праці, що викликаний низьким рівнем життя, а в останні роки і значним збіднінням населення України. За межею бідності сьогодні живе понад 38 % населення нашої країни.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Звертаючись до теоретичних засад, варто зазначити, що, з точки зору неокласичної теорії, тіньову економіку слід розглядати як раціональну поведінку економічних суб'єктів, спрямовану на отримання максимального доходу за обмежених ресурсів, з урахуванням тих ризиків, що виникають під час здійснення тіньової діяльності. Оцінка додаткового прибутку, що отримується в результаті економії на витратах із дотримання законів, неможлива без застосування інституці-

ональної теорії. Вона вимагає не обмежуватися розглядом економічних категорій і процесів у чистому вигляді, а включити в аналіз інститути [1].

Як уважають інституціоналісти, тіньова економіка – це наслідок недосконалості державних інститутів, високих трансакційних витрат легального бізнесу. У той же час, на відміну від інституціонального підходу, неінституціоналізм ураховує вплив тіньової економіки на державні інститути. Оцінка впливу тіньової економіки на офіційну визначається за допомогою встановлення втрат складових: виробничої і торговельної, інвестиційної, фінансової, бюджетної, соціальної, екологічної, трансакційної.

Уперше, з теоретичної точки зору, проблему тіньової економіки порушив американський економіст П. Гутман (праця «Підпільна економіка», 1977 р.). Та найбільш точним можна вважати визначення тіньової економіки, яке дав Е. Фейг. На його думку, тіньова економіка включає всю економічну діяльність, яка з будь-якої причини не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту. Звідси Е. Фейг та інші вчені виділяють дві основні складові тіньової економіки: економічна діяльність, яка є легальною, неприхованою, та разом з тим не підлягає оподаткуванню і з різних причин не враховується офіційною статистикою; протизаконна, свідомо приховувана економічна діяльність.

До першої частіше зараховують виробництво в домашніх господарствах, надання послуг на непостійній основі, невеликі підробітки (ремонт власного будинку, допомога сусідові, чи близькому родичеві, догляд за дітьми, прибутки від присадибних ділянок і т. д.). Ця діяльність не враховується під час розрахунків валового національного продукту, здійснити її облік практично неможливо. Цей сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах дістав назву «неформальна економіка».

Друга складова, що традиційно називається «підпільною економікою», включає в себе як заборонену в державі економічну діяльність, так і діяльність, яка повинна враховуватися і контролюватися державою, але суб'єкти такої діяльності навмисно її приховують із метою ухилення від сплати податків або в інших протиправних цілях. До такої діяльності більшість дослідників зараховують отримання прихованих прибутків, нелегальне виробництво товарів

або надання послуг, розкрадання, відмивання прибутків злочинного походження тощо.

На думку Д. Блейдса, до тіньової економіки належать: виробництво цілком легальної продукції, яке приховується від влади у зв'язку з небажанням платити податки; виробництво заборонених товарів і надання послуг; приховувані прибутки в натуральній формі. Як бачимо, Д. Блейдс пропонує до складу тіньової економіки взагалі не включати поняття «неформальний» сектор економіки, а «підпільний» сектор тіньової економіки пропонує обмежити ухиленням від сплати податків і виробництвом заборонених товарів і наданням послуг. На думку Д. Блейдса, саме несплата податків від незабороненої економічної діяльності робить найбільший внесок в оборот тіньової економіки. Саме він запропонував ураховувати обсяги незаконної діяльності в системі національних рахунків.

В умовах поширення тіньової економіки, виробництво, розподіл, перерозподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг є повністю або частково неправовими, такими, що не враховуються і не контролюються. Вона здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності й фізичними особами, з метою отримання підприємницького доходу, включає тіньові економічні стосунки, засновані на корупційних зв'язках через механізм перерозподілу отримуваних тіньових прибутків, спрямовані на перерозподіл грошових потоків між усіма секторами економіки, що виконує подвійну роль: позитивну – згладжування негативних умов у розвитку бізнесу; негативну – антисоціальний перерозподіл прибутків суспільства та зменшення його добробуту, зниження ефективності системи управління економікою.

Відносно оцінки обсягів, розмірів тіньової економіки, то дискусії з цього приводу розгорілися з перших спроб, зроблених відомими економістами П. Гутманом і Е. Фейгом. Відтоді було запропоновано багато різноманітних методик розрахунку обсягів тіньової економіки, під час урахування інституційних рішень їх можна поділити на дві основні групи: макрометоди (опосередковані методи), мікрометоди (прямі методи).

Формування цілей статті (постановка завдання). Для подолання негативних наслідків тіньової економіки необхідна ефективна політика відносно тіньової економічної діяльності, яка вимагає комплексного соціально-

економічного й економіко-правового підходу. Односторонні акценти, з посиланням на чисто економічні або тільки на інституціональні рішення, можуть лише посилити проблему, загострити соціальні наслідки відповідних заходів. Основним напрямом боротьби з тіньовою економікою, коли нею охоплена значна частина фізичних і юридичних осіб, слід уважати її легалізацію, створення умов для їх залучення до нормального економічного життя в поєднанні з поширенням впливу не лише інститутів влади а й інституту громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На наш погляд, спочатку варто розмежувати поняття неформального й тіньового секторів економіки. У неформальному секторі економіки є цілком легальний сегмент, наприклад, продуктивна діяльність домогосподарств. Для позначення неформальної частини економіки підходить словосполучення «неформальна активність», яким найчастіше й користуються дослідники [6]. Зазвичай, використовують три основні критерії під час визначення поняття неформальної активності: законність, розміри підприємства (найчастіше це підприємства з невеликою чисельністю працівників) і рівень капіталоемності виробництва. Оскільки передбачається тісний взаємозв'язок цих показників, то який із них є визначальним не має принципового значення [13].

За визначенням експертів Heritage Foundation, нелегальна діяльність пов'язана з наявністю і рівнем економічної свободи, тобто відсутністю урядового втручання, яке б перешкодило виробництву, розподілу та споживанню товарів і послуг, за винятком необхідного громадянам захисту й підтримки свободи як такої. Індекс економічної свободи вимірюється за шкалою від 0 до 100, при цьому показник 100 відповідає максимальній свободі, а 0 відповідно мінімальній, та відсутності свободи. Україна протягом 2010–2011 років за цим рейтингом посідала відповідно 162 та 164 місця із 183 країн та останнє місце серед пострадянських республік, у тому числі й після Білорусі [5].

Тіньова економіка не є породженням ринкової економіки чи перехідного її стану. Її трансформаційна форма зародилася в надрах соціалістичної системи, за умови поглиблення нерозв'язаних протиріч як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішні протиріччя соціалістичної системи були пов'язані з надмірним патерналізмом, навіть у середовищі працездатного високоорганізованого населення, а також амбівалентністю владних структур, яка виявлялася в надзвичайній відмінності між промовами й обіцянками із трибун і власній, далеко не скромній поведінці.

На рис. 1. представлено структуру економіки, ураховуючи наявність двох секторів.

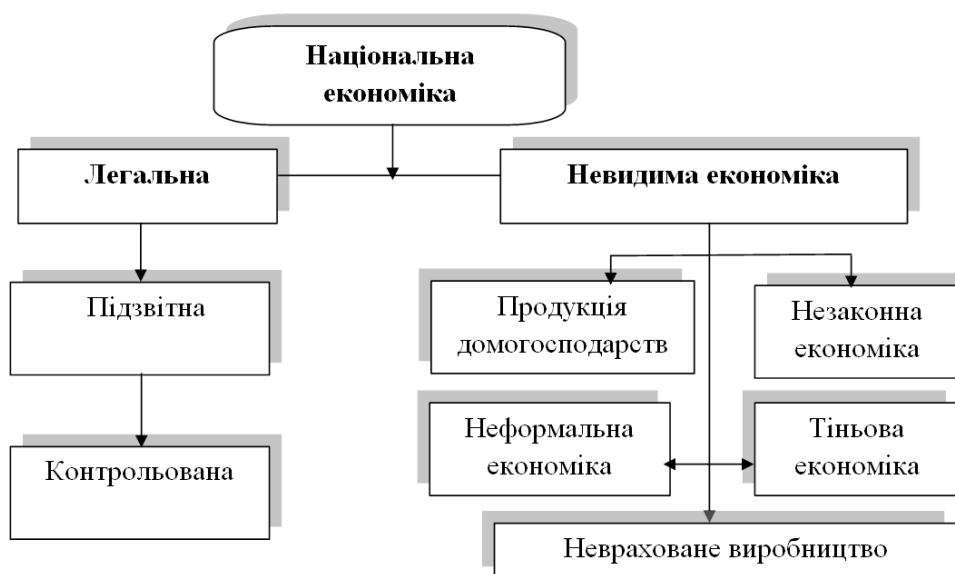

Рис. 1. Місце тіньового сектора у структурі економіки

Під тіньовою (неконтрольованою) економікою, за такого підходу, розуміють сукупність у принципі легальних, але таких, що не є відкритими, перевіреними методами, фінансово-господарських операцій [6].

Нелегальна економіка інакше відображає операції, для визнання яких незаконними достатньо самого факту їх проведення, що визначене у Кримінальному кодексі, їх часто іменують як «чорні».

Поряд із цим цілий ряд операцій, які здійснюються з порушенням закону, але у принципі легальні, утворюють сектор, з так званою «сірою» економікою. Практично в кожному секто-

рі економіки здійснюються як «сірі», так і «чорні» фінансово-господарські операції.

Є й інші точки зору на визначення структури тіньової економіки – спочатку розділити економічну діяльність за ознакою контрольованості на тіньову й контрольовану, а потім тіньову – на легальну й нелегальну. Проте такий підхід суперечить логіці, оскільки на різних рівнях опиняються процеси одного порядку: легальні контрольовані і легально неконтрольовані.

У свою чергу, тіньова економіка, з погляду характеру незаконної діяльності, що здійснюється в її рамках, поділяється на ряд елементів (рис. 2).

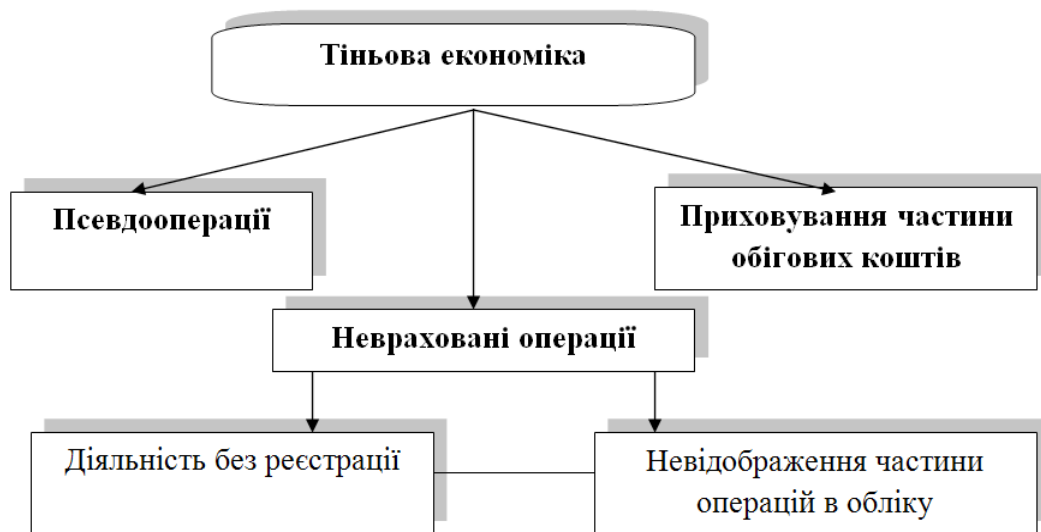

Рис. 2. Структура тіньової економіки

Серед елементів тіньової економіки особливе місце займають так звані «псевдооперації», тобто операції, здійснювані за допомогою укладення фіктивного контракту [6, с. 44]. Сукупність цих операцій утворює самостійний сегмент, що й визначає фіктивну економіку. Такі операції можуть носити кримінальний характер, причому, нерідко через сам предмет операції, – якщо ним є, наприклад, торгівля наркотиками або державними рішеннями й посадами [11].

У сучасному світі масштаби тіньової активності надзвичайно великі. Австрійський економіст Фрідріх Шнайдер, аналізуючи її, використовував «метод попиту на готівку». За його підрахунками у другій половині 90-х рр. XX ст. в розвинених країнах тіньова економіка була еквівалентна в середньому 12 % ВВП, у країнах із перехідною економікою

– 23 %, а в тих, що розвиваються, – 39 % ВВП. За даними МВФ, у 1999 р. загальносвітовий оборот тіньової економіки становив близько 8 трлн дол. – 20 % сформованого світового ВВП під час розрахунку за паритетом купівельної спроможності [7]. Масштаби тіньової економіки в Україні вже давно вийшли за допустимі межі: за деякими оцінками вони становлять 40-50 % ВВП [12].

Тіньова економіка України в умовах економічної кризи має стійку тенденцію до зростання. За оцінкою аналітиків американського інвестиційного банку Chase Manhattan, у 2015 р. вона виросла на 5,4 %, тоді як офіційний ВВП – лише на 1,8 % [13]. Швидке зростання тіньової активності в Україні, на думку експертів Rand Corporation, обумовлене, насамперед, фіскальною політикою держави: підприємства прагнуть уникнути сплати податків через над-

мірно високі ставки. У бізнесу також є серйозні підстави сумніватися у здатності держави ефективно використовувати податкові надходження для суспільного перерозподілу. Додатковим мотивом є амбівалентне прагнення знизити витрати й максимізувати прибуток в умовах економічної кризи, а можливість відходу в тіньовий сектор надають, перш за все, недосконале й недіюче законодавство та корумпованість державного апарату.

На цьому етапі необхідно визначити елементи тіньової економіки та її місце в системі економічних відносин, а також перейти до аналізу соціально-економічної природи даного явища та його впливу на динаміку господарського розвитку й безпеку. Перехід до «тіні» виникає там, де середнє очікування вигод від такої поведінки перевершує середнє очікування втрат від його виявлення. Будь-яке формальне правило, що погіршує умови обміну, виявляється під загрозою порушення, якщо економічний агент залучає інші способи здійснення дій, які дозволяють підвищити їх вигідність шляхом порушення цього правила. Поведінка підприємця в тому, діяти йому в рамках тіньової або формальної економіки, заснована на порівнянні транзакційних витрат у кожному з цих секторів економіки.

Підприємець у легальному бізнесі повинен нести одноразові «витрати доступу», пов'язані з отриманням дозволу займатися певним видом економічної діяльності, – реєстрація, ліцензування. Перша група витрат – «ціна підпорядкування закону», тобто витрати законопослушної поведінки. Отримавши офіційну санкцію на свій бізнес, він повинен постійно нести витрати «продовження діяльності в рамках закону»: сплачувати податки й соціальні платежі, підкорятися бюрократичній регламентації виробничих стандартів, нести витрати через неефективність судочинства під час вирішення конфліктів або стягнення боргів.

Роблячи вибір на користь нелегальної організації, підприємець позбавляється від «ціни підпорядкування закону», але змушений сплачувати «ціну нелегальності». У цю другу групу транзакційних витрат входять «ціна ухилення від покарань» (ризик бути упійманим і покарання частково знижується хабарами як особливою формою страхування), підвищені ставки на тіньовому ринку капіталів, немож-

ливість брати участь у техноємних (капіталоємних) галузях виробництва, відносно слабка захищеність прав власності, «ціна неможливості використовувати контрактну систему» (небезпека порушення ділових зобов'язань) й недостатня ефективність поза контрактним правом [10]. Розбіжність між очікуваним і наявним прибутком визначається поведінкою підприємця в бік офіційної чи тіньової економіки, спотворюючи цим стан економічної безпеки національної економіки.

Якщо ж підприємці діють на сегменті ринку, де існує державний контроль за цінами, то, вирішуючи питання про легальність своєї діяльності, вони враховують витрати продажу товарів, які виникають при цьому за неофіційними каналами, зважаючи на чинник ризику. Зазвичай, величина ризику, тобто вірогідність бути спійманим і покараним, залежить від кількості товару, проданого на паралельному (тіньовому) ринку. При цьому, загальна кількість запропонованого товару визначатиметься інтенсивністю цінового контролю, залежно від якого більша або менша частина товару [10, с. 30] переходить із легального до нелегального ринку; у разі встановлення контролю за цінами вся торгівля повністю перейде на паралельний ринок. У цьому випадку особлива роль належить державним преференціям, співставивши які з ризиками, підприємець схильється в той чи той бік. Тобто на ринку досягається рівновага між кроком до тіньової економіки чи кроком назустріч преференціям.

Рівноважний обсяг пропозиції товарів на ринку в цілому, з обліком нелегальних і легальних продажів, формуватиметься так: спочатку виробники продаватимуть свій товар на паралельному ринку, доки граничні витрати їх дій на паралельному ринку не порівнюються з різницею між паралельною й офіційною ціною. У тій точці моделі, де зникають переваги від продажу на паралельному ринку, виробники продовжать продавати свої товари на офіційному ринку, доки граничні витрати продукції (що виключають ризик) не порівнюються з офіційною ціною. Законний продаж збільшує надходження, зменшуючи ризик бути підданим штрафним санкціям і, таким чином, дозволяючи виробникові збільшувати випуск більше того рівня, на якому граничні витрати продукції дорівнюють офіційній ціні.

Коли населення перестає довіряти владі та

прагне вступати з чиновниками в позаправові стосунки, це призводить до неадекватності законодавства, а невиконання останнього – до того, що частина населення прагне мати справу з державою не як із формальною організацією, а як із безліччю приватних осіб, кожна з яких володіє певною владою і може надавати приватні послуги. Відповідно, сплата податків розглядається населенням як подвійне оподаткування, оскільки всі купують державні послуги в приватному порядку, в конкретному обсязі, який потрібний тій або іншій особі. Як результат, виникає і розвивається неформальний інститут ухилення від сплати податків, розширюється галузь тіньової економіки.

Поширення тіньової економіки забезпечило відсутність належного контролю над тіньовою активністю з боку держави, а це, у свою чергу, призвело не лише до її поширення, але й до того, що у процесі еволюції тіньовий сектор переріс у цілісну систему – самостійну економіку. Світ тіньового бізнесу багато в чому копіює світ бізнесу легального, запозичуючи ефективні форми організації: там існує своя система неформального права, стійкі організації, які координують контакти тіньовиків один з одним та із законними державними інститутами. Навіть процес підкупу чиновників трансформується з епізодичного правопорушення у стійкий порядок, із яким згодні всі його учасники. Компенсуючи меркантилістський характер легальної економіки, підприємці тіньового сектора, зазвичай, організують своє приватне господарство на принципах вільної конкуренції, устанавлюють у взаєминах істинно демократичний економічний порядок [10].

За умови надмірного втручання держави в економіку в умовах її слабкості й залежності від різних груп інтересів, вона породжує сприятливі умови для зростання тіньової економіки. Втручання державних органів в економіку завжди призводить до штучної нерівності у стані різних приватних фірм, прямо або побічно приносячи вигоди одним і втрати іншим, у вигляді підкупу чиновників або, навпаки, їх ліквідації, якщо їх втручання може позбавити фірму доходів.

Особливе місце в українській системі тіньових відносин посідає ще одне джерело монополізму – діяльність колишніх міністерств, відомств і їх підрозділів. Хоча формально багато природних монополій є недержавними

структурами, вони зберегли колишні зв'язки та вплив у держапараті, доступ до конфіденційної державної інформації. Це – «квазіприватні» фірми, які є гібридом приватної компанії і державного відомства. Такі компанії регулюють цілі сектори сучасної економіки України. Особливо багато їх у найприбутковіших сферах – у видобутку та продажі паливно-енергетичних ресурсів і в зовнішньоекономічній діяльності. Такі «квазіприватні» компанії майже автономні та включають набір організацій, що дозволяють їм реалізовувати всі функції, які традиційно виконують держава й суспільство. Через ці особливості вони практично закриті від суспільного й державного контролю, що дає широкі можливості для розвитку тіньової діяльності.

У нестабільних умовах, коли масовими є затримки заробітної плати, яка й так невисока, зрозумілою є ситуація, коли тіньовим агентом може бути і найнятий працівник фізичної або розумової праці. За оцінками директорів компаній, частина матеріальної бази, що використовується працівниками підприємства у власних інтересах, становить близько 8 %, а тіньова частина робочого часу – приблизно 12-15 % усього робочого часу. Це означає, що принаймні один місяць протягом року вся промисловість працює в «тіні». А якщо врахувати повсемісну практику виплати заробітної плати в «конвертах», то приблизно 40 % робочого часу припадає на «тіньові» витрати [2].

Тіньова діяльність працівників значно підвищує їх доходи (приблизно на 13 %), відіграючи, таким чином, роль соціального стабілізатора, що полегшує населенню складності перехідного періоду. Очевидні й негативні наслідки такої тіньової діяльності: вона негативно позначається на основному виробництві, приймаючи іноді кримінальний характер; погіршує керованість працівників, призведе до їх дискваліфікації, оскільки, займаючись тіньовою діяльністю, вони, зазвичай, виконують менш кваліфіковану роботу. Це неминуче відображається на економічній безпеці країни: зниження кваліфікації працівників неминуче призводить до скорочення продуктивності праці; у сукупності із зменшенням фонду легального робочого часу, це спричиняє різке зниження обсягу ВВП в порівнянні з його потенційним значенням.

Тіньова діяльність також негативно впли-

ває на економіку, вилучаючи з легального виробництва значну частку засобів, знижуючи обсяги інвестицій та оборотних коштів, що призведе до неплатежів, падіння виробництва, а також скорочення податкових та інших внесків до бюджету, а це, у свою чергу, викликає затримки у виплатах заробітної плати й пенсій як джерел існування основної частини населення країни та ефективного попиту на споживчі товари. Таке розгортання тіньового сектора є прямою загрозою економічній безпеці країни [6].

Тіньова активність, зазвичай, не сприймає законів цивілізованого ринку, і в цьому розумінні гальмує його розвиток; але, з іншого боку, підприємці тіньового бізнесу, залучаючи свої капітали, змушують суспільство швидше переходити до ринкових відносин. Варто відмітити, що існування тіньової активності неоднозначно впливає на соціально-економічну ситуацію в суспільстві, ми можемо спостерігати в ній і позитивний вплив на економіку. Тіньова активність підтримує виробництво і забезпечує зайнятість населення. Крім того, в кризових умовах на економіку досить позитивно впливає так званий «тіньовий механізм інвестування».

Ось тут варто звернути увагу на ще одне джерело формування тіньового сектора економіки. Саме про це джерело економічна література замовчує. В Україні за роки незалежності сформувався клас «нових бідних», до них ми зараховуємо осіб, щомісячний дохід яких не перевищує 600 дол., але вони користуються пільгами держави, отримуючи «явний» дохід від держави, і продовжують займатися індивідуальною трудовою діяльністю. Її неможливо визначити як підприємницьку, оскільки вона незареєстрована й виплати не є легальними, а заробітна плата (дохід) обумовлюється усно. У цій сфері сьогодні працюють мільйони українців. До цього сектора можна зарахувати: репетиторів-надомників; лікарів-масажистів; пенсіонерів, на яких оформлений «неприбутковий» бізнес; безробітних, які зареєстровані в центрі зайнятості та продовжують працювати; офіційно надані дотаційні місця від держави тощо.

Сама держава, за допомогою недосконалої правової бази, множить сектор «нових бідних» надаючи їм преференції в оплаті комунальних послуг (субсидії), пільгове утримання їх дітей

(дітей, які мають обох батьків, які проживають у незареєстрованому шлюбі), безкоштовні послуги транспорту, зв'язку, електроенергії для пенсіонерів, незалежно від рівня їх пенсії і т. д. Цей сектор економіки найбільш мобільно порушує стан економічної рівноваги, надмірно впливає на трансформацію влади, спотворюючи цей вибір залежно від наданих пільг.

Комплексний вплив тіньової активності на економічну безпеку країни, не дивлячись на ряд позитивних наслідків існування, є все ж таки украй негативним. Тому не можна допускати, щоб масштаби тіньового сектора досягали критичної величини. Отже, піддаючи глибокому аналізу зростання тіньової економіки, варто виділити основні негативні чинники впливу надмірно великих масштабів тіньової активності на економічну безпеку країни.

Одним з основних чинників розвитку тіньової економіки є поляризація прибутків населення і зубожіння його основної маси. У цілях попередження злочинів свого часу ще Платон пропонував установити межі розриву між бідністю і багатством в чотири рази. Це припущення не безпідставне. У європейських країнах розрив близький до п'ятикратного, у США – до восьмикратного. Соціально небезпечним і найбільш криміногенним вважається співвідношення 1:10 і більше. За даними ж урядової програми соціальних реформ України на 2014–2015 рр. цей розрив був більше ніж двадцятикратним.

Практика показує, що різке майнове розшарування населення, зосередження значних майнових цінностей у руках малої частини населення при зубожінні більшості, зниження соціальних і правових гарантій, втрата соціальної орієнтації і життєвих перспектив у багатьох громадян є поживним середовищем для зростаючої криміналізації суспільства. Тому одним із заходів у вирішенні цієї складної проблеми України є вплив громадянського суспільства та інститутів на поляризацію прибутків між різними прошарками суспільства.

У пострадянський період у незалежній Україні склалося помилкове уявлення про ліберальну ринкову економіку, про характер і ступінь свободи суб'єктів господарювання на ринку. Абсолютної свободи в ринковій економіці немає і бути не може, її результатом може бути тільки анархія і широкомасштабна тіньова економіка. Це підтверджується нашою дій-

сності. Тому однією з передумов боротьби з тіньовою економікою й умовою її легалізації є вдосконалення нормативно-правової бази. У ряді ухвалюваних законів, що визначають податкову, фінансову, бюджетну політику, необхідно передбачити статті, спрямовані на концентрацію національного капіталу в українській, а не зарубіжній економіці.

Перш за все, це проблеми, пов'язані з корумпованістю державного апарату, низькою роллю судової системи, її підлеглістю адміністративному апарату й «тіньовому» капіталу. Відбувається формування в економічній сфері кланів – стійких владних господарських структур, що мають покровителя в органах державної влади, які розпоряджаються накопиченим різними шляхами капіталом. Вони здійснюють широкомасштабну комерційну діяльність, яка призведе до блокування конкуренції в зовнішній торгівлі, на фінансових ринках, на ринках основних товарних груп. Досить швидко формування відповідної олігархії – вузького прошарку людей, який привласнює пов'язані із клановим монополізмом колосальні доходи, можемо визначити другим чинником загрози економічній безпеці.

Оскільки тіньові структури мають доступ до такого джерела надприбутків, як маніпулювання бюджетними ресурсами й державною власністю, то відбувається деградація бюджетної системи. З цих же причин відбувається зростання державного боргу як вимушеного в подібних умовах засобу вирішення фінансових проблем у суспільстві, це ще один фактор загрози економічній безпеці. Саме з цим пов'язане звуження реального сектора економіки та розорення значної частини підприємств.

Четвертим фактором загрози економічній безпеці є перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання, що супроводжується занепадом народногосподарських сфер, які забезпечують добробут більшої частини населення. П'ятим фактором є витік капіталів за кордон, який в умовах кризи загострює проблему дефіциту інвестицій в економіку.

Україн негативно впливає на обсяг ВВП існування корупції – це одна з найважливіших загрозливих властивостей економічної безпеки країни. Єдино значущою причиною низького рівня ВВП в Україні є невисока продук-

тивність праці в усіх галузях народного господарства через нерівні умови господарської діяльності підприємств, особливо в частині оподаткування і бюрократичних вимог. Ці нерівні умови і є не що інше, як результат прояву корупції. Більш того, самому підприємству не вигідно бути ефективним, оскільки висока ефективність в Україні не призведе до високої прибутковості. Тому інвестиції в розвиток фірми замінюють інвестиціями у відносини із владними структурами, тобто інвестиціями в корупцію.

Під корупцією варто розуміти не передбачене законом ухвалення майнових і немайнових рішень про надання благ і переваг особами, уповноваженими на виконання державних функцій, або особами, прирівняними до них, із використанням свого статусу, який прирівнює особу до посадовця держслужби. Корупція розглядається сьогодні як явище не лише психологічне, юридичне, але й таке, що має цілком певну економічну основу.

Стосовно корупції в нестабільних економічних умовах, зокрема, стосовно таких країн із перехідною економікою, як Україна, важливо відмітити, що централізований тип управління сприяв формуванню і бурхливому розвитку великого сектора тіньової економіки, зокрема тіньових капіталів, що проникли в усі рівні господарської влади й зайняли там ключові позиції.

Розробляючи теорію політичного ринку, Дж. Бьюкенен підкреслював, що політичні рішення, як і ринкові, – це вибір альтернативних варіантів розвитку. Політичний і господарський ринок мають істотну схожість – використовується реклама, просуваються свої товари й т. п. Витрачання ресурсів із метою отримання від держави виняткових прав і переваг, що приносять їх власникам вигоди за рахунок інших членів суспільства, прийнято називати гонитвою за рентою. Політична рента – це отримання прибутку шляхом політичного процесу [3].

Перехідна економіка в переплетінні зі здобуттям незалежності та хаотичним розривом економічних зв'язків із країнами колишнього СРСР надали тіньовому сектору економіки нового відображення. У результаті лібералізації цін, зовнішньоекономічної діяльності, валютних ринків, операцій із нерухомістю відбулася легалізація тіньових капіталів, від якої бере

початок формування нового прошарку корупційних зв'язків лобістськими угрупованнями, які фактично й почали домінувати в ухваленні управлінських рішень, що стосуються практично всіх сфер життя суспільства. Інша частина тіньових капіталів у гонитві за надприбутками остаточно криміналізувалась, перейшовши у кримінальний бізнес (наприклад, наркобізнес, торгівля зброєю й ін.). Корупція в цій сфері виявилася, перш за все, як хабарництво у правоохоронних органах, окремі представники яких почали виконувати функцію захисту кримінального бізнесу від конкурентів у злочинному світі й від ефективного контролю з боку органів місцевого самоврядування та влади загалом.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямі. Правильно було б питання легалізації тіньової економіки розпочати вирішувати з усунення коріння її розвитку, з урахуванням видів економічної діяльності, що здійснюють руйнівну дію на економіку країни. При цьому потрібно виходити, з одного боку, з того, що в суспільстві реально відбуваються об'єктивні економічні, політичні, соціальні й інші процеси, з іншого – з усього комплексу дії інституціональних механізмів в економічній сфері та практики діяльності з боротьби з тіньовою економікою, зберігаючи належний рівень економічної безпеки.

Одній із складових інтеграції частини «тіньової» економіки в легальну може сприяти так звана «економічна амністія», із приводу якої розгорілася гостра дискусія. Більшість злочинів, які здійснюються в економічній сфері, тією або тією мірою пов'язана з банками, вони – найчастіше посередники в перекачуванні кримінальних грошей. Як показує вітчизняна практика, банки переважно співпрацюють зовсім не із правоохоронними органами, а із клієнтами, капітал яких сумнівного або відверто злочинного походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич В. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / В. Базилевич // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36–44.
2. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2004. – 245 с.
3. Вальцев С. В. Социально-психологические особенности национального менталитета : дис... канд. психол. наук : 19.00.05 / Сергей Витальевич Вальцев ; [науч. руководитель Л. Б. Шнейдер] ; Московский открытый социальный университет. – Москва, 2004. – 179 с.
4. Задорожний Г. В. Економічна безпека і тіньова економіка / Г. В. Задорожний, П. О. Іващенко, С. В. Тютюнникова. – Харків : ХІБМ, 1999. – 208 с.
5. Квасов А. С. Наслідки поширення тіньової економіки в українському суспільстві / А. С. Квасов // Фінансова консультація. – 2001. – № 5–16. – С. 128–130.
6. Клаус фон Байме. Політичні теорії сучасності // Клаус фон Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – Київ : Стило, 2008. – 398 с.
7. Кокшаров А. Черная дыра / А. Кокшаров // Эксперт. – 2000. – № 12. – С. 27–30.
8. Макаров Д. Экономические и правовые аспекты теневой экономики в России / Д. Макаров // Вопросы экономики. – 1998. – № 3. – С. 17–24.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Кн. I–III / А. Смит. – Москва : Наука, 1993. – 297 с.
10. Соціальна політика та економічна безпека / О. М. Головінов, М. Є. Горожанкіна, Л. І. Дмитриченко [та ін.] ; за ред. Є. І. Крихтін. – Донецьк : Каштан, 2004. – 335 с.
11. Шелудько Н. М. Проблема тіньової економіки в Україні / Н. М. Шелудько // Фінанси України. – 2002. – № 9. – С. 80–86.
12. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – Київ : НІСД, 1997. – 143 с.

13. Morgenthau H. J. *Dilemmas of Politics* / H. J. Morgenthau. – Chicago : Irwin, 1958. – 413 p.

REFERENCES

1. Bazylevych, V. (2004). Metodichni aspekty otsinky masshtabiv tinovoi ekonomiky [Methodological aspects of estimating the scale of the shadow economy]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 8, 36–44 [in Ukrainian].
2. Baranovskiy, O. I. (2004). *Finansova bezpeka v Ukraini (metodolohiia otsinky ta mekhanizmy zabezpechennia)* [Financial security in Ukraine (assessment methodology and mechanisms of provision)]. Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichniy. Universytet [in Ukrainian].
3. Val'cev, S. V. (2004). Social'no-psihologicheskie osobennosti nacional'nogo mentaliteta [Socio-psychological features of the national mentality]. *Candidate's thesis*. Moscow : Moskovskiy otkrytyj social'nyj universitet [in Russian].
4. Zadorozhnyi, H. V., Ivashchenko, P. O. & Tiutiunnykova, S. V. (1999). *Ekonomichna bezpeka i tinova ekonomika* [Economic security and the shadow economy]. Kharkiv : KhIBM [in Ukrainian].
5. Kvasov, A. S. (2001). Naslidky poshyrennia tinovoi ekonomiky v ukrainskomu suspilstvi [The consequences of the shadow economy's expansion in Ukrainian society]. *Fynansovaia konsultatsiia – Financial Consultation*, 5–16, 128–130 [in Ukrainian].
6. Klaus fon Baime (2008). *Politychni teorii suchasnosti* [Political theories of the present]. (M. Kul'taieva & M. Boichenko, Trans.). Kyiv : Stylos [in Ukrainian].
7. Koksharov, A. (2000). Chernaja dyra [The Black Hole]. *Jekspert – Expert*, 12, 27 [in Russian].
8. Makarov, D. (1998). Jekonomicheskie i pravovye aspekty tenevoj jekonomiki v Rossii [Economic and legal aspects of the shadow economy in Russia]. *Voprosy jekonomiki – Issues of economics*, 3, 17–24 [in Russian].
9. Smit, A. (1993). *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov* [Study on the nature and causes of wealth of peoples]. (Vols I–III). Moscow : Nauka [in Russian].
10. Holovinov, O. M., Horozhankina, M. Ie. & Dmytrychenko, L. I. (2004). *Sotsialna polityka ta ekonomichna bezpeka* [Social Policy and Economic Security]. Ie. I. Krykhtin (Ed.). Donetsk : Kashtan [in Ukrainian].
11. Sheludko, N. M. (2002). Problema tinovoi ekonomiky v Ukraini [The Problem of the Shadow Economy in Ukraine]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 9, 80–86 [in Ukrainian].
12. Shlemko, V. T. & Binko, I. F. (1997). Ekonomichna bezpeka Ukrainy: sutnist i napriamky zabezpechennia [Economic security of Ukraine: the nature and areas of support]. Kyiv : NISD [in Ukrainian].
13. Morgenthau, H. J. (1958). *Dilemmas of Politics*. Chicago : Irwin [in English].

В. В. Похилюк, кандидат экономических наук, доцент; **К. С. Дзеврина**, кандидат экономических наук, доцент; **В. В. Стеценко**, кандидат экономических наук, доцент (Высшее учебное заведение Укоопсоюза «Полтавский университет экономики и торговли»). **Жизнеспособность теневой экономики в условиях институционального преобразования экономического механизма.**

Аннотация. Целью статьи является раскрытие научных принципов жизнеспособности теневой экономики в условиях современной институциональной трансформации экономического механизма. **Методика исследования.** Решение поставленных в статье задач осуществлено с помощью таких методов исследования: анализа и синтеза, систематизации и обобщения. **Результаты.** В условиях неопределенности реформ, происходящих в экономике Украины и ряда постсоциалистических стран, значительного роста добилась теневая экономика. Даже в условиях критики и распространения экономических угроз от деятельности этого «сектора» экономики он продолжает укрепляться и распространяться во всех сферах производства и услуг. В научных работах теневая экономика получила та-

кие новые направления исследований, как «вторая» теневая экономика, «серая» и «черная» теневая экономика, изоляция «белого» сектора экономики. **Практическая значимость результатов исследования.** Авторы установили, что вопрос легализации теневой экономики должен быть решен с целью устранения корней ее развития с учетом видов экономической деятельности, оказывающих разрушительное воздействие на экономику страны.

Ключевые слова: теневая экономика, экономический механизм, трансформационная экономика, институты, институционализм, подземная экономика, неформальный сектор экономики, затраты на доступ, теневые доходы, патернализм.

V. Pokhylyuk, Cand. Econ. Sci., Docent; **K. Dzeverina**, Cand. Econ. Sci., Docent; **V. Stetsenko**, Cand. Econ. Sci., Docent (Poltava University of Economics and Trade). **The the shadow economy viability in the conditions of the institutional transformation of the economic mechanism.**

Annotation. The purpose of the article is to reveal the scientific principles of the shadow economy viability in the conditions of the modern institutional transformation of the economic mechanism.

Methodology of research. The objectives of the article implemented by using the following general and specific research methods: analysis and synthesis, systematization and generalization. **Findings.**

The economy of Ukraine and a number of post-socialist countries achieved a significant increase in the shadow economy due to uncertain and dull reforms. Even with considerable criticism and threats from the spread of economic activities of this "sector" of the economy, it continues to strengthen and spread in all industries and services. In scientific studies the shadow economy gained new areas of research, such as the "second" shadow economy, the "gray" and "black" shadow economy with isolating the "white" sector of this economy. This article reveals the scientific principles of sustainability for the shadow economy in the current institutional transformation of the economic mechanism. **Practical value.** The authors were established that the issue of legalizing the shadow economy should be solved with a view to eliminating the roots of its development, taking into account the types of economic activity that have a devastating effect on the economy of the country.

Keywords: economic mechanism, paternalism, the transformation economy, institute, institutionalism, the shadow economy, the underground economy, informal sector, the cost of access, shadow income, paternalism.